

М. А. РУДЕНКО

Теоретична озброєність і майстерність словесника

«Учитель, — говорив М. І. Калінін, — віддає свою енергію, кров, все, що в нього є цінного, своїм учням, народові. Але, товариші, якщо сьогодні, завтра, післязавтра ви будете віддавати все, що у вас є, і не будете... поповнювати свої знання, сили, енергію, тоді ж у вас нічого не лишиться.

Учитель, з одного боку, віддає, а з другого боку, як губка, вбирає в себе, бере все краще від народу, життя, науки, і це краще знову віддає дітям. І якщо радянський учитель хоче бути справжнім, передовим учителем і сьогодні і завтра, то він завжди повинен іти з найпередовішою частиною народу. В такому разі, хоч як би багато він віддавав своїм учням, але якщо він живиться, бере найкращі риси, властивості у народу, то у нього завжди буде достаток цих живильних соків для дітвори»¹.

Ці думки визначного діяча Комуністичної партії і Радянської держави щоразу підтверджуються практикою школи.

Педагогічній громадськості Радянської України відомі імена багатьох майстрів — учителів української мови й літератури: киян Віктора Михайловича Гудзенка, Василя Яковича Андрущенко, Лідії Трохимівни Чайки; Петра Тихоновича Наймитенка з селища Слатине; Тамари Олександрівни Живодьор з м. Нікополя, Карпа Остаповича Ходосова з м. Хорола, Афанасія Юрійовича Маківчука з другої Козятинської школи, Олександра Степановича Непорожнього з Яготинської середньої школи № 3 та багатьох інших. В кожній області, в кожному районі нашої республіки є вчителі-ентузіасти, скромні трудівники, закохані в свою професію.

У кожного з них — свій стиль роботи, своє індивідуальне творче обличчя, але є в них і багато спільного. І це спільне (а подекуди й індивідуальне) може бути корисне всім учителям такої прекрасної і разом з тим нелегкої спеціальності.

Спільним для всіх майстрів-словесників є ґрунтовна ідейна озброєність, комуністична партійність викладання, глибоке знання свого предмета і вміння користуватися цими знаннями, обізнаність з найвизначнішими творами української і російської літератур та розуміння взаємозв'язку літературного процесу обох братніх народів, знання найголовніших творів світової літератури, знайомство з найвизначнішими явищами вітчизняного і світового образотворчого мистецтва, музики, театру тощо.

Все це приходить не відразу, здобувається не так легко, але без цього важко уявити вчителя мови й літератури — майстра. Мав рацію

¹ М. І. Калінін, Про комуністичне виховання, вид-во «Радянська школа», К., 1948, стор. 100—101.

В. П. Острогорський, який вважав, що стати хорошим словесником набагато трудніше, ніж викладачем будь-якого іншого предмета.

Чому? Тому, говорив він, що вчитель мови й літератури має бути людиною освіченою, розвинутою по можливості найбільш всебічно, до деякої міри енциклопедистом, оскільки художня література торкається найрізноманітніших сторін і настроїв душі.

У процесі становлення словесника-майстра неоціненну роль відіграє книга. О. С. Пушкін вважав читання найкращим навчанням, а О. М. Горький говорив, що всьому найкращому в собі він зобов'язаний книгам.

До послуг учителів величезна кількість прекрасних бібліотек, але не можна уявити вчителя мови й літератури без особистої бібліотеки. Кращі вчителі-словесники разом з тим і великі книголюби, а бібліотечному багатству деяких з них можна просто позаздрити. Так, наприклад, в особистій бібліотеці чудового вчителя третьої Жмеринської середньої школи Михайла Петровича Солоненка налічується до 12 тисяч книг.

Знати вчителеві мови й літератури справді треба багато. Але це ще не все.

«Є люди,— говорив М. І. Калінін,— які багато знають..., прекрасно володіють предметом, а коли призначити таку людину вчителем, вона не зуміє добре свій предмет викласти. Треба не тільки знати предмет, а й уміти викласти його так, щоб він добре сприймався слухачами»¹.

Йдеться про методичну озброєність, що як і висока фахова підготовка, є також обов'язковою для вчителя-словесника. Як краще викладати матеріал учням, щоб їхні знання були міцними й глибокими? Як зробити уроки ефективними, різноманітними і цікавими? Як найкраще забезпечити комуністичне виховання учнів на уроках мови й літератури? На це відповідають методичні посібники, що відбивають кращий педагогічний досвід.

Учитель мови й літератури, може, більше, ніж учитель іншої спеціальності, має тримати руку на пульсі часу.

Є питання, які не завжди може передбачити шкільна програма, але вони мають бути висвітлені на уроках чи в позакласній роботі. Такими є матеріали партійних з'їздів, пленумів Співки радянських письменників, виступів керівників партії та уряду з питань літератури і мистецтва; огляд нових визначних художніх творів.

Збагачуючись цими матеріалами сам, учитель збагачує і своїх учнів. Щоразу він підноситься вище по шаблях радянської культури, прилучаючись до великого процесу її творення. Так, наприклад, у цьому році в ряді шкіл словесники ознайомили учнів старших класів з промовама М. С. Хрущова та Л. Ф. Ільчова на зустрічах керівників партії й уряду з діячами літератури та мистецтва. Вони розповіли учням про ленінські принципи партійності і народності як основу політики КПРС у розвитку соціалістичної культури і показали чужу нашому народові, ворожу суть абстракціонізму та інших течій буржуазного реакційного мистецтва й літератури, підкреслили завдання творчої інтелігенції в будівництві комунізму.

Колись учень майже все нове вперше чув від свого вчителя. Але радянський учень шістдесятих років нашого століття уже не той. Він має багато різних можливостей для свого інтелектуального збагачення: радіо, кіно, телевізійні передачі, театри, спортивні видовища, різноманітну літературу, спілкування з визначними людьми нашого часу — передовиками комуністичної праці; збагачує його і власна практика на заводі чи в сільськогосподарському виробництві. Все це робить

¹ М. І. Калінін, Цитоване видання, стор. 72.

його не тільки не схожим на учня дожовтневої школи, а й духовно багатшим за учня радянської школи довоєнного періоду.

І якщо вчитель виступає перед такою аудиторією лише із знаннями, мабуть, у вузі, або знаючи лише програмний шкільний мінімум з мови й літератури, він відстає од вимог життя.

Не можна запліщувати очі на дійсність: факти такої відсталості є. Не завжди в школі учні можуть почути думку вчителя про новий художній твір, не завжди вчитель, особливо молодий, спроможний задовольнити пізнавальний інтерес учнів. Немало випадків і методичної безпорадності. У 5 класі однієї з шкіл Києва вивчали «Загальне поняття про іменник». Вчителька записала на дошці тему, а потім, звелівши учням закрити підручники, дала визначення іменника і навела приклади. Кілька учнів, викликаних по черзі, повторювали викладене правило. В такий же спосіб було пояснено, що іменники змінюються за відмінками, можуть означати предмети живі й неживі, що є іменники загальні й власні. До кінця уроку учні встигли записати лише два речення. Згодом, коли досвідчена вчителька, що була присутня на цьому уроці, справедливо вказала на його догматичний характер, почувалася невдоволена відповідь: «А я десь читала, що й так можна». З'ясувалося, що вчителька не знає методики викладання української мови і, що найнебезпечніше, не вчиться. Школа правильно зробила, направивши цю вчительку на курси вдосконалення кваліфікації.

Українська мова, як і будь-яка інша рідна мова,— основа освіти. Вона і засіб спілкування між людьми, і могутня сила пізнання. Важко переоцінити значення мови і в розвитку логічного мислення.

За останні роки грамотність і культура мови учнів трохи поліпшились. Високою насагою відзначається робота словесників, що творчо використовують передовий досвід київських, липецьких та інших шкіл країни. Проте у викладанні української мови ще немало хиб. Культура усної і писемної мови в частини випускників восьмирічної і середньої школи низька, словник обмежений. Це викликає занепокоєння. Багато теоретичних відомостей з граматики і недостатня практика — основні причини такого становища. Шлях до його виправлення лише один: збільшення часу на різноманітні практичні вправи, відмова від механічного зазубрювання правил, активізація навчального процесу, усунення решток догматизму у викладанні.

Знання предмета вчителем і його методична озброєність — це грані єдиного педагогічного процесу. Не можна й думати про досконалість уроку, якщо вчитель предмет знає, але методично підготовлений недостатньо. Так само не врятує становища і методична напрацьованість учителя, якщо він не досконало знає свій предмет.

Показовим з цього погляду є такий факт. На уроці в 10 класі вивчали поезію І. Я. Франка «Гімн» («Вічний революціонер»). Вчителька добре продекламувала вірш, з'ясувала ідейний зміст твору, разом з учнями дослідила систему тропів і віршовий розмір. До кінця уроку лишалося дві-три хвилини. Все йшло добре. Звертаючись до учнів, вчителька поцікавилась, чи нема у них якихось запитань. Учень підніс руку.

— Мені незрозуміло,— почав він,— чому у нашій хрестоматії з літератури надруковано «...по верстатах ремісницьких». У нас дома є книга, в якій верстати в цьому вірші називаються не ремісницькими, а робітницькими.

— Це ти, мабуть, помилився. Я вже майже десять років працюю в школі і не можу не пам'ятати, що в усіх хрестоматіях було надруковано «...по верстатах ремісницьких».

Вчителька говорила щирю правду. Вона попросила принести ту книгу в школу.

І ось на наступний урок учень приніс книгу. Розгорнувши її на сторінці 80, вчителька прочитала:

Голос духа чути скрізь:
По курних хатах мужицьких,
По варстатах робітницьких,
По місцях недолі й сліз.

Це була «Антологія української поезії», том другий, виданий 1957 року.

Вчителька зніяковіла.

— Ти маєш рацію. Я з'ясую,— відповіла учневі, повертаючи книгу.

Почалося з'ясування і консультації у спеціалістів, до яких давно не зверталась. А потім дала відповідь учневі, розповіла і двом іншим паралельним класам. Тепер і учні довідались, що рукою Івана Франка в його автографі був написаний рядок «по варстатах робітницьких». Цей рядок яскраво виражає провідну ідею вірша про розвиток революційних сил в середовищі робітників. У першій публікації вірша (в 1882 році в польській робітничій газеті «Ргаса» та у першому виданні збірки «З вершин і низин» у 1887 році) цей рядок мав саме такий вигляд. Але в другому виданні цієї збірки в 1893 році слово «робітницьких» було замінене словом «ремісницьких». Це звузило ідею вірша. В збірнику Івана Франка «Поезії», виданому до століття з дня народження поета (в 1956 році), та в «Антології української поезії» відновлено першу редакцію вірша «Вічний революціонер». Треба думати, закінчила вчителька, що і в наших шкільних хрестоматіях буде відновлено первинний задум поета.

Вона збагатила своїх учнів важливими відомостями з історії літератури, але при цьому й сама не раз згадувала девіз Івана Франка: «Semper tiron!» «Завжди учень!» — так мовив про себе великий Камењар.

Учитель, говорив О. М. Горький, якщо він чесний, завжди повинен бути уважним учнем. Та й авторитет учителя, відіграючи дуже велику роль у формуванні переконань учнів, створюється в їхніх очах передусім широкими знаннями, його щирістю і твердими переконаннями, а також, звичайно, повагою і увагою до учнів, любов'ю до них, що ніяк не суперечить і високій вимогливості.

Іноді можна почути від учителів: «Невже ми зараз викладаємо мову й літературу гірше, ніж раніш?» Звичайно, не гірше. А якщо не гірше, то чому ж тепер так багато говорять і пишуть про викладання цих предметів у школі? Та тому, що перед нашою політехнічною школою постали нові завдання, а методи викладання і фаховий рівень учителя в багатьох випадках лишилися старими.

Про яку ж майстерність може йти мова там, де у викладанні літератури є ще вульгаризаторське тлумачення художніх творів, казенщина, скованість педагогів раз і назавжди прийнятою схемою аналізу, де немає творчої атмосфери на уроках?

Саме так було поставлено ці питання в авторитетній дискусії про викладання літератури в школі, що тривала на сторінках «Літературної газети».

Лише переборовши ці вади у викладанні, вчитель зможе засобами літератури допомогти школі виховати громадянина, бійця, морально стійку, з розвиненим естетичним смаком людину, якій неосяжний світ людських пристрастей, дум, почуттів заново відкривається в творах мистецтва, для якої мистецтво є джерелом духовної насолоди, збагачення, пізнання.

Піднімати народ на боротьбу за нові успіхи в будівництві комунізму, говорить М. С. Хрущов, найвище суспільне призначення літератури і мистецтва.

Цим визначається і роль уроків літератури в ідейному і естетичному вихованні учнів. Українська класична і радянська література, як і братня російська література, має активно впливати на формування комуністичного світогляду учнів, їхніх естетичних смаків, прищеплювати любов до громадської і трудової діяльності.

Питання про методи викладання літератури має не вузько дидактичне, а глибоко принципове значення. Догматизм і начотництво не сполучні з революційною суттю марксистсько-ленінського світогляду. Догматичними методами викладання не можна виховати свідомого будівника нового суспільства. Цю думку прекрасно висловив В. І. Ленін. Він говорив: «На місце старої учоби, старої зубрячки, старої муштри ми повинні поставити вміння взяти собі всю суму людських знань, і взяти так, щоб комунізм не був би у вас чимсь таким, що заучене, а був би тим, що вами самими продумане, був би тими висновками, які є неминучими з точки зору сучасної освіти»¹.

Догматизм нетерпимий в будь-яких його проявах. Навіть добрий досвід, механічно перенесений з одних умов в інші і піднесений до догми, може завдати шкоди. Т. Ф. Бугайко і Ф. Ф. Бугайко в статті «Про структуру уроків літератури» (журнал «Література в школі», 1962, № 6) переконливо показали, як нетворче наслідування прийомів викладання в середніх класах, механічно перенесене на вивчення літератури в 10 класі, по суті відучило десятикласників працювати над літературним твором. Випадок, про який розказано в тій статті, на жаль, у школах не поодинокий.

Не треба доводити, що наслідування лише зовнішніх ознак нового (переносна дошка, коментоване письмо на уроках тощо) ще не свідчить про справді творче запозичення передового досвіду так, як, наприклад, складання віршів «східцями» кимось з початкуючих поетів ще не означає появи нового Маяковського. Треба думати, що до цього важливого питання наші методисти будуть повертатися ще не раз.

У піднесенні майстерності словесника велика роль належить керівникам шкіл і шкільним інспекторам. Учителю завжди вдячний за кваліфіковані поради, за доброзичливу критику. У школах і органах народної освіти багато висококваліфікованих керівників і інспекторів, що є хорошими друзями і порадиниками вчителя. Але буває й інакше.

М. П. Миценко розповів читачам журналу «Література в школі» про одного інспектора райвно, за фахом історика, «який не прочитав жодного твору, рекомендованого програмою з літератури для текстурального вивчення, а про найбільш відомі новинки сучасної художньої літератури довідується з єдиного джерела — чуток («Чув, чув. Хвалить»). Або: «Чув, чув. Дають перцю»). Проте цей інспектор завжди з апломбом, не терплячи будь-яких заперечень учителя, повчає, радить, підказує, спрямовує тощо. Всі його «поради», правильні взагалі, але абсолютно недоречні в конкретному випадку, відірвані від змісту аналізованого уроку, досягають однієї мети: учитель занепадає духом, перестає шукати, творити, працює за приписами не живої, а книжної, абстрактної методики»².

Коментарі, мабуть, зайві.

У теоретичному озброєнні вчителя і його методичній підготовленості значною є також роль інститутів удосконалення кваліфікації вчителів, зокрема курсів при них.

До недавнього минулого курси були організовані формально. Обов'язок учителя-курсанта полягав лише у відвідуванні і щоденному прослухованні 3—4 лекцій. Окремі слухачі і тоді, звичайно, здобували

¹ В. І. Ленін, Твори, т. 31, стор. 252.

² Журнал «Література в школі», 1962, № 2.

дешо, але кваліфікація більшості вчителів лишалася на тому самому рівні.

Тепер становище змінилося. Інститути вдосконалення кваліфікації вчителів стають на шлях ґрунтовної перебудови своєї діяльності, зокрема системи організації роботи на курсах. Нині курсанти не тільки слухачі. Вони відвідують уроки досвідчених вчителів, обговорюють, запозичують краще, виступають з рефератами, набувають практики з виразного читання. Все це заходи, що їх важко переоцінити.

Учитель-словесник, як і вчителі інших гуманітарних предметів, має допомогти своїм вихованцям усвідомити велич ідей комунізму, донести їх до розуму й серця учнів. І на уроках, і в позакласній роботі він не може ухилитись від розв'язання гострих питань. Учитель не може не сказати учням тяжкої правди про долю таких чудових і безвинно загиблих у період культу особи українських радянських письменників, як Микола Куліш, Іван Микитенко, Григорій Косинка та ін. Та й самому вчителеві, особливо молодому, треба добре ознайомитися з самовідданою працею, високим соціалістичним гуманізмом цих людей, з їхнім творчим доробком, — як і з творчістю Василя Чумака, В. Еллана (Блакитного), що довгий час була забута.

Піклуючись про постійне фахове вдосконалення вчителя мови й літератури, відділи народної освіти повинні дбати і про розвантаження його від зайвих засідань і тривалих нарад, від виконання різних технічних доручень у школі і поза школою. Вивільнений час учитель міг би ефективно використати на глибше вивчення свого предмета, читання літератури, відвідування кіно і театрів, нарешті, на те, щоб глибше обдумати навчальний матеріал і методи його розкриття перед учнями.

Зміст гуманітарної освіти в радянській школі багатий, і в системі цієї освіти почесне місце належить мові й літературі. Жодна з капіталістичних країн не може й мріяти про таку шкільну освіту. Та це визнають і самі зарубіжні педагоги. Так, наприклад, відомий американський педагог Артер Трейс, зіставляючи зміст гуманітарної освіти в Америці і в радянських школах, скаржить на те, що навчання з гуманітарних предметів в американських школах є убогим, незалежно від того, каже він, «якими б стандартами ми його не вимірювали». А своїй недавно виданій книзі, присвяченій цьому питанню, Артер Трейс дав характерний і недвозначний заголовок: «Що знає Іван, того не знає Джонні».

Що ж, таке визнання почути приємно.

Нелегка праця вчителя, особливо вчителя мови й літератури. Немало в ній труднощів і несподіванок. Але той, хто знайшов у ній своє покликання, має втіху. Він не може жити і працювати без постійного теоретичного збагачення, і це благотворно позначається і на його практичній роботі, і на освіті, і на комуністичному вихованні учнів.